

ПЕРСОНАЛІЇ

**ОЛЕКСА НОВИЦЬКИЙ І СЕРГІЙ ГАМЧЕНКО:
ПОВСЯКДЕННЯ НАУКОВЦІВ 1920–1930-х РОКІВ
ЗА ЕПІСТОЛЯРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

Олександр БОНЬ

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053, м. Київ, Україна,
e-mail: o.bon@kubg.edu.ua*

Зв'язки в інтелектуальних середовищах відіграють важливу роль. Особливе значення наукові, особисті, творчі контакти мали у часи тоталітаризму. Завдяки високій тодішній культурі епістолярію в наукових колах можемо їх реконструювати. Прикладом таких наукових й особистих зв'язків може служити листування академіка Всеукраїнської академії наук (ВУАН), мистецтвознавця і голови Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАКу) Олекси Петровича Новицького та відомого археолога, музейника Сергія Свиридовича (Спиридоновича) Гамченка.

Листування вчених збереглося не повністю. Найбільш повними можна вважати листи С. Гамченка до О. Новицького, які збереглися у фонді академіка в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Тільки кілька коротких листів Марії Новицької (доньки академіка) і записка Олекси Новицького перебувають у фонді С. Гамченка в Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України. Частина листів (серед них чернетки О. Новицького) розкривають їхню співпрацю у межах ВУАКу, розкопки С. Гамченка на Дніпрогесі. Змістовні листи С. Гамченка періоду проживання в Житомирі на початку 1930-х років – дають уявлення про скромний побут археолога, стосунки в сім'ї, матеріальні проблеми.

Центральними темами листування вчених у 1931–1932 рр. стали матеріальні питання: призначення пенсії, грошове утримання від ВУАН, лікування С. Гамченка. З листів останнього довідуємося як О. Новицький намагався, сам перебуваючи у складній матеріальній і політичній ситуації, допомогти колезі. Тривала відсутність будь-яких грошових виплат, неможливість вирішити матеріальні проблеми наклали у С. Гамченка на складну сімейну ситуацію. Усе це разом із непризначенням пенсії колишньому “царському” генералові призвело до його загибелі від голоду в Житомирі 6 жовтня 1932 р.

Ключові слова: Олекса Новицький, Сергій Гамченко, епістолярій, історія археології, повсякдення, Всеукраїнський археологічний комітет, Інститут рукопису.

Наукові, творчі, особисті зв'язки в інтелектуальних середовищах відіграють важливу роль. Вони мали особливе значення у часи тоталітаризму, коли публічна сфера діяльності людини, особливо науковців, піддавалася жорсткому ідеологічному та політичному контролю. Але навіть у період найжорстокішого сталінського режиму каральним органам та владі загалом не вдалося повністю взяти під контроль сферу особистого простору інтелігенції. Найяскравіше вона виявлялася в епістолярії. Можлива перлюстрація кореспонденції, загальна атмосфера страху й цькування “старої” інтелігенції призводили до витіснення з листів суспільно-політичного матеріалу. Натомість можемо використати їх у дослідженні повсякдення. Джерельний потенціал листування науковців 1920–1930-х років вважаємо достатньо високим, оскільки існувала відповідна культура епістолярію. Нерідко вчені робили копії відправлених листів або зберігали чернетки, робили помітки про отримання, відповіді на них. Це дозволяє хоча б частково реконструювати комплекс взаємовідносин у науковому середовищі підрадянської України зазначеного періоду.

У цьому контексті цікаве та достатньо інформативне листування відомого мистецтвознавця, дійсного члена ВУАН Олекси Новицького та знаного археолога Сергія Гамченка.

Про життя і діяльність О. Новицького вже накопичена достатньо велика історіографія [Бонь, 2004], яка стосується різних напрямів його діяльності та взаємин з іншими видатними науковцями [Бонь, 1999, 2003; Тарахан-Береза, 1987; 3 життя академічних кіл Києва, 1997]. Перші короткі нариси біографії С. Гамченка з'явилися ще в 1960-х роках [Макаревич, 1960; Кузнецова, Линка [Геппенер], 1963]. Переважно розглядали різні аспекти його археологічних досліджень, зокрема на Поділлі [Берковський, 2016] та Волині. 15–16 червня 2019 р. у Коростені в межах I Міжнародного історико-культурного фестивалю “Добрина фест” відбулася Міжнародна наукова конференція “Древлянські гради: ранні міста Східної Європи”, присвячена С. Гамченкові [Міжнародна наукова конференція...].

О. Старенький вивчав трипільські поселення, майданчики (площадки), городища скіфської доби переважно на Поділлі, які досліджував С. Гамченко [Старенький, 2013, с. 138–175]. Найповніше дослідила рід Гамченків Світлана Ляшко, яка склала їх “родинний портрет” як представників офіцерського корпусу Російської імперії. Адже до родини належали чотири генерали російської й української армій. У її роботі зібрана найповніша бібліографія з теми [Ляшко, 2012, с. 119–158].

Мета дослідження – висвітлити повсякдення українських інтелігентів 1920-х – початку 1930-х років за епістолярієм відомих вчених – мистецтвознавця і музейника академіка ВУАН Олекси Новицького та археолога і музейника Сергія Гамченка.

Біографії обох вчених пов'язані з діяльністю Всеукраїнського археологічного комітету Всеукраїнської академії наук. На час їх знайомства вони вже були відомими вченими у своїх галузях. Будучи військовим, а згодом генералом, С. Гамченко займався також археологічними дослідженнями. Не заглиблюючись у біографічні дані вченого, зазначу лише, що з 1919 р. він завідував археологічним відділом Волинського музею. А в 1926 р. за сприяння О. Новицького запрошений до Києва й обраний віце-президентом ВУАК [Білокінь]. Він зробив значний внесок у дослідження трипільських поселень на Південному Бузі (45 пам'яток), черняхівської культури та пам'яток городоцько-усатівського типу. У 1920-х роках досліджував на запрошення ВУАКу (за сприяння О. Новицького) садибу Трубецького в Києві [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 63; ф. 3, спр. 64]. Був серед провідних дослідників археологічної експедиції Дніпрельстану. Переважно досліджував пам'ятки Волині, Поділля і Київщини.

Дата народження С. Гамченка в більшості досліджень визначається за автобіографіями, які він підписав власноручно в 1927 р. і 1928 р., – 7 жовтня 1859 р., але трапляється і 1860 р. У 2012 р. після тривалих пошуків архівних документів О. Тарабукін опублікував ґрунтовне дослідження, у якому підтвердив дату й місце народження – 7 жовтня 1860 р. (за старим стилем), містечко Ратне Ковельського повіту Волинської губернії [Тарабукін, 2012, с. 79–80]. Один із варіантів автобіографії С. Гамченка зберігається саме у фонді О. Новицького в ІР НБУВ [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 815, арк. 3].

Учениця С. Гамченка О. Лагодовська написала нарис про його життя і наукову діяльність. Вона також помилково вказує 1859 як рік його народження, орієнтуючись, очевидно, на зазначені автобіографії. Сергій Гамченко хоча й вибрав військову кар'єру, як і батько – ветеран Кримської війни, цікавився також іншими галузями знань. Ще в дитинстві вчитель Яблонський, який готував його до вступу до навчального закладу “*кинув зерно любові до науки*” [НА ІА НАНУ, ф. 15, спр. 29, арк. 1].

Джерельна база дослідження – епістолярій із двох фондів. Перший – Сергія Гамченка в Науковому архіві Інституту археології НАНУ, де збереглася коротка записка академіка Олекси Новицького та кілька листів його доньки Марії Новицької до археолога. Це – нечисленний епістолярій, очевидно, неповний, що демонструє його погана збереженість. Другий – фонд Олекси Новицького в Інституті рукопису НБУВ, де збереглося два види листування між

вченими. Олекса Новицький мав звичку писати чернетки. До С. Гамченка записані в учнівський зошит із хронології. Друга частина – листи самого Гамченка (25 штук). Їх зміст умовно можна поділити на: службові, наукові справи і приватні, побутові. Це листування відображає не лише повсякдення науковців УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років, а й показує наскільки близькими, довірливими були відносини вчених.

У першому невеликому листі до С. Гамченка від 18 січня 1927 р. М. Новицька повідомляє про затримку в “інституті Тутковського” (тобто Інституті геологічних наук ВУАН) її мозаїк і перепрошує за затримку наукової роботи [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 187, арк. 85–86].

25 січня 1927 р. вона надіслала С. Гамченкові ще одного невеликого листа на ту ж тему. Він стосується висилки наукових матеріалів. Вона скаржиться, що не всі обміри мозаїк могла надати, оскільки ВУАК не мав відповідних приладь, а Інститут геологічних наук вимагав оплати за роботи [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 187, арк. 66].

Від академіка О. Новицького збереглася невелика записка до С. Гамченка в його фонді. Недатована. Але можна точно сказати, що належить до періоду, коли той вже жив у Києві. У часи майже повної відсутності домашніх телефонів у помешканнях інтелігенції у 1920-х роках було прийнятно повідомляти колег за допомогою таких записок. Олекса Новицький заходив до Сергія Гамченка і, не заставши вдома, залишив коротке повідомлення, що не може бути ввечері вдома та приніс “трошки пиріжків”. Також згадує Наталю Коцюбинську й інші справи. Не заставши нікого вдома, поклав усе на столі і змушений був іти. Як бачимо, адресат отримав записку, а О. Новицький підтримував по-дружньому колегу й у них були приятельські стосунки [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 187, арк. 24].

Де саме жив С. Гамченко з родиною після переїзду з Житомира до Києва, можна зафіксувати за листівкою С. Дложевського із Кам’янця-Подільського від 10 липня 1928 р. Вона адресована С. Гамченкові як голові археологічного відділу ВУАКу: “*Лавра, Театральний музей*”. Ідентична адреса і в листі С. Дложевського з Одеси від 6 березня 1928 р. [НА ІА НАНУ, ф. 3, С. С. Гамченко. Листування “В-3”, спр. 145. Листи Дложевського С.]. І тут простежується взаємодопомога двох науковців. Адже О. Новицький завідував Театральним і Музеєм українських діячів, які розміщувались у корпусі № 24 Всеукраїнського музейного містечка. Це підтверджує й адреса на листі Стефана Таранушенка (“*Київ, Печерськ, Лавра, к. 24*”), надісланому з Харкова в 1928 р. [НА ІА НАНУ, ф. 3, С. С. Гамченко. Листування “Т-Я”, спр. 210]. Інколи, наприклад, як Д. Яворницький, листи С. Гамченкові адресували на ВУАК: вул. Жертв Революції, буд. 23 [НА ІА НАНУ, ф. 3, С. С. Гамченко. Листування “Т-Я”, спр. 225].

Значно змістовніші листи С. Гамченка до О. Новицького і чернетки листів О. Новицького до С. Гамченка. Цікава чернетка листа до С. Гамченка в Кічкас Запорізької округи під час його роботи у Дніпрельстанівській експедиції 28 квітня 1928 р. Тут можна побачити основні події навколо неї. Олекса Новицький писав: “*Листа отримав якраз за час засідання пленуму УАКу і тут же його археологічну частину було зачитано, бо це всім було цікаво заслухати. Відповідь відклав до отримання звісток від Київського ОВК. Сьогодні я їх одержав, але вони цілком погані: виконком відмовив нам по всім нашим клопотанням, – і на розкопи, й на музей діячів, бо каже Стайкович грошей немає, й до осені ні на що не можна й сподіватися*”. Повідомляв і про внутрішні проблеми ВУАКу: “*У М. Я. Рудинського знов повторився весняний випадок – щовесни він відмовляється від секретарства. Коли я так йому висловився, він почав мене запевняти, що це вже не так як торік, що він дійсно кидає цю посаду. Поживемо – побачимо*”. Як завжди О. Новицький цікавився німецьким здоров’ям С. Гамченка: “*Як зараз себе почуваете, чи одужали?... Отже, дорогий Сергіє Свиридовичу, тому Ви значить вільні від Київських розкопів і можете, скільки схочете працювати на Дніпрельстані. Всі ми шлемо Вам щирі привітання та побажання здоров’я. Всього кращого. Міцно цілую. Ваш Ол. Нов.*” [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1046, арк. 40].

Листування між вченими відбувалося і далі, незважаючи на те, що вони жили в одному місті: С. Гамченко від’їжджав на розкопки, тому така потреба у зв’язку, пов’язана зі спільною

діяльністю, виникала постійно. Крім робочих, майже постійно в листах з'являлися питання щодо здоров'я археолога. Так, у листі від 27 грудня 1928 р. із Києва С. Гамченко писав про свою хворобу: *“Мені поставили баньки (мабуть з 40). Стало легше. Але потрібно ще зо два рази поставити баньки. Для цього треба кілька днів заховатися дома”*. Водночас цікавився поточними справами: просив передати рукопис про *“історію ВУАКу”* [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1096, арк. 1].

Змістовний лист С. Гамченка до О. Новицького від 25 травня 1929 р. із розкопок в Яремівці на Ізюмщині, організованих Ізюмським музеєм [Яненко, 2016, с. 279]. У цьому листі він повідомляє про відвідини Харкова. Там мав приязну зустріч із В. Дубровським, який обіймав посаду інспектора охорони пам'яток в Укрнауці. Також зустрів Д. Яворницького та П. Козара, які приїхали доповідати В. Дубровському про дослідження Дніпрельстанівської експедиції в 1928 р. Описував він і побут археологів на розкопках у Яремівці: *“Піски, хмари мошари. Праця йде гарно. Методи – найкращі... Умови роботи, устаткування тощо, як потрібно. Встаємо о 5 г. ранку. О 7 г. – на розкопах. З 12 до 2 г. дня – перерва (на обід). Працюємо до 7 г. вечора. Технічна сила підбралась добра. Майже всі музейні співробітники... Після вечірнього чаю працює польова лабораторія. Робота йде гаразд. По закінченні дослідів у Яремівці переїдемо ще в дві точки, де передбачаються досліді некрополів салтівського типу...”* [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1097, арк. 1–2зв.].

Так само про розкопки, але вже на Шепетівщині, пише з Києва 30 серпня 1929 р. С. Гамченко до О. Новицького [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1098, арк. 1–2зв.]. Часто змушений був писати керівникові ВУАКу в Києві з приводу своїх хворіб. Так, 8 листопада 1929 р. він просив вибачення за те, що не може бути на засіданнях: *“Хотів побачитись, але фігурує хворість. Тепер – плеврит. Приходиться лежати з невеселим станом, що розбиває мої думки про роботу. Дуже мені не приємно це, але нічого не зробиш іншого. Треба триматись”* [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1099, арк. 1]. Загалом після розкопок на Волині початок листопада 1929 р. для археолога виявився складним: *“Прошу прощення, що не показуюсь. Коли повернувся з Волині, почуваю занепад сил: все хочеться спати. Лікар найшов ускладнення у правому легені. Баньки, мікстура й др. не перешкоджають мені працювати, але брак сил перешкоджає підніматись на вихід з хати через те й не показуюсь до Вас. Все чекаю поворота П. П. [П.П. Курінного. – О. Б.] з Москви, аби переговорити про все, що він мені казав про роботу археології в ВУАКу”* [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1100, арк. 1].

Слабке здоров'я С. Гамченка підривав і невлаштований побут. 10 листопада 1930 р. він повідомляв причинну відсутності на зборах президії ВУАКу: *“Після останнього дня сесії ВУАН проявився ішіас, який ускладнився ще тим, що прийшлося таскати дрова до помешкання. А це дало якусь травму у хворому місці. Через це майже 10 днів не міг ходити. Сьогодні чекаю лікаря, який мабуть допоможе. Часу не гаю: ретельно опрацьовую черговий свій реферат”* [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1101, арк. 1].

Тому логічним виглядає лист із заявою на ім'я О. Новицького як голови ВУАКу від 29 травня 1931 р. Із нього довідуємося, що через *“швидкий занепад здоров'я”* С. Гамченко змушений був написати заяву про вихід на академічну пенсію. Ще 26 лютого ІІ соціально-економічний відділ ВУАН через Київське бюро Всеукраїнського комітету сприяння ученим (ВУКСУ) звертався до центрального органу в Харків. Але з 1 червня, як планував С. Гамченко, питання пенсії не було вирішене. Тому 18 травня, щоб не залишитись без утримання, він просив Президію ІІ відділу ВУАН надати двомісячну відпустку. Якщо і після її закінчення питання не буде вирішене, то просив направити його у відрядження до Шепетівського музею, з яким була відповідна домовленість [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1102, арк. 1–1зв.]. Але цим планам, як побачимо, не судилось реалізуватись.

Лист Сергія Гамченка від 21 червня 1931 р. (напевне, єдиний російськомовний) припав на складний період у житті Олександра Новицького – померла його дружина Юлія Іванівна, яку він дуже любив, активізувались організаційні й ідеологічні нагінки у ВУАН, тому він також

планував вийти на пенсію. Сергій Гамченко навіть радив йому поїхати на відпочинок до Коростеня (р. Тетерів, сосновий ліс, тихе спокійне життя, просте сполучення з Києва автобусом – контора на Євбазі) та дякував, що академік запросив до праці у ВУАКу в 1927 р. Від’їжджаючи з Києва до Житомира сподівався, що й надалі вони збережуть ті рідкісні стосунки, які “скрашували” важку дослідницьку роботу: *“Моя благодарная память на всегда сохранит Ваш светлый и родной мне образ”* [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1103, арк. 1–2].

Вже з Житомира С. Гамченко повідомляв про свій побут після переїзду 17 серпня 1931 р.: переїхали добре, речі теж прийшли швидко і в порядку. Розмістились у сестри. Мали дві кімнати, спільну кухню та веранду, квітник і садок, поряд ліс – ходили збирати гриби. Згодом перейшли на своє господарство, а до того гостювали в дітей. Гарне повітря і сонячний день дають позитивний настрій, але відсутність пенсії його непокоїла. Хоча невелике утримання від академії ще дозволяло підтримувати побут. Виникли організаційні труднощі: не можливо було приписатися у подвірній книзі через відсутність медичної, якої у Києві не вимагали: *“Відсутність медкнижки все гальмує: продуктову книжку, трамвайні білети, квиток на воду і т. п. Медична книжка тим потрібна, що в ній відмічаються утриманці, яких у мене, як Вам відомо, крім дружини двоє – мати дружини й сестра”*.

До того ж у міліції наполягали на довідці з місця роботи на утриманців. Тому просив О. Новицького надіслати дві довідки, спеціально вказавши, що вони не позбавлені виборчих прав, на його адресу в Житомирі: Базарна площа (Пуятинна) буд. 7 [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1104, арк. 1–1зв.].

Про складні сімейні обставини С. Гамченко писав надзвичайно відверто О. Новицькому в листі від 11 вересня 1931 р.: *“Нарешті знаходження у мене цих двох осіб (мати і сестра жінки) було чистим нещастям. Я був в’язнем. Зо мною обходились як з комірником, корисним за гроші. Мене ігнорували. Надо мною знущались. Казна що про мене говорили і писали. Лякали голодом. Одноразово (кінець грудня 1929 і перша половина січня р. 1930) 13 діб крім чаю і чорного хліба, нічого не давали їсти, в той час коли лікар прописав особливо ретельне харчування, й в хаті були зосереджені всі продукти. Літом р. 1930 трохи віддужав за серпень і вересень під час археодослідів на Шевченківщині та Шепетівщині. 4. 1. 1931 р. збіг від своїх хатніх умов до Кочубея [Кочубей В. І. – керівник Шепетівського округового музею, організував спільно з С. Гамченком експедиції в 1927 р. і 1928 р. – О. Б.], це знову трохи поправився. Після повороту знов розпочався кошмар моїх хатніх справ. Все це розпочалось з кінця жовтня 1929 р. (передав садибу жінці)... Тепер я нічого свого не маю”*. У такій ситуації просив поради О. Новицького як вірного друга. Повертаючись до Києва, не хотів знову оселятись у Лаврі [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1105, арк. 1–1зв.].

Описані скрутні обставини спричинили інтенсивне листування між вченими. За листом С. Гамченка, датованим 25 вересням 1931 р., довідуємось, що він отримав два листи від О. Новицького: від 15 і 21 вересня. У відповіді йдеться знову про пенсію. Він просив *“притягнути до справи”* М. Василенка та Д. Багалія, оскільки останній добре знав, що С. Гамченко має 45-літній досвід, а не 10-літній, археологічних досліджень. Також просив ВУАК *“рішуче і авторитетно перед ким слід клопотатися”* [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1106, арк. 1–1зв.].

Уже з листа від 20 листопада 1931 р. бачимо перебіг пенсійної справи С. Гамченка: секретаріат ВУАН надіслав копію листа ВУКСУ (Всеукраїнського комітету сприяння вченим) і протокол засідання його пенсійної комісії від 31 жовтня 1931 р. ВУАН просила ВУКСУ призначити археологові повну академічну пенсію. Сергій Гамченко просив Олексу Новицького посприяти клопотанню ВУАН перед НКЗ (Народним комісаріатом соціального забезпечення) переглянути рішення, яке було в пересланому протоколі, – держорган відмовив у призначенні пенсії, оскільки, начебто, не було достатньо наукового стажу. Особливо прикро сприймав такі новини С. Гамченко на фоні проблем із серцем і відсутності опалення у помешканні [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1107, арк. 1–1зв.].

Наслідки такого рішення бачимо вже в наступному листі від 3 грудня 1931 р. З 1 жовтня він не мав утримання від ВУАН. А температура в помешканні не перевищувала 15°C. Хворіючи, він рятувався перебуванням у ліжку [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1108, арк. 1–1зв.]. У наступному листі від 10 січня 1932 р. С. Гамченко просив дізнатися про ставлення НКСЗ до прохання ВУАН переглянути рішення з огляду на те, що він працював в археології з 1886 р. Також дізнаємося, що гроші від академії він отримував й у першій половині листопада 1931 р. і сподівався, що вони надходять до призначення йому повної пенсії [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1109, арк. 1–1зв.].

26 січня 1932 р. С. Гамченко писав про ті ж проблеми: де перебувала його пенсійна справа він не знав, але здогадувався, що існують якісь причини, що гальмували призначення. Припускаю, причина криється в тому, що радянські державні органи не хотіли зараховувати науковий стаж до 1919 р., а це може свідчити, що минуле генерала часів царизму вважалось компроментуючим. У листі бачимо, що С. Гамченко навіть допускав повернення до Києва, але не було можливості отримати помешкання від ВУАН, яка втім у січні 1932 р. надіслала йому платню [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1110, арк. 1-1 зв.].

З наступного листа від 28 січня бачимо, що у клопотаннях, підготовці документів Сергія Гамченка брала участь, очевидно на прохання Олекси Новицького, і Валерія Козловська. Одночасно він надіслав копію заяви до ВУАКу з проханням поклопотати перед Київським бюро секції наукових робітників призначенню повної пенсії, оскільки ще 7 вересня 1931 р. пенсійна комісія НКСЗ без пояснення причин відмовила у цьому [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1111, арк. 1–2]. Для просування справи С. Гамченко просив О. Новицького надіслати довідку про працю у ВУАКу. Коли ж академік його виконав, виявилось, що на документі потрібно поставити печатку, вихідний номер і дату. А на той час (7 лютого 1932 р.) у помешканні С. Гамченка температура становила 2°C [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1112–1113].

Із розлогого листа С. Гамченка від 17 лютого дізнаємося, що він, як і його київські колеги, був упевнений, що питання вирішене. Адже В. Козловська листом повідомила С. Гамченка в Житомир, що пенсія призначена з 1 січня 1932 р. Але офіційного повідомлення від НКСЗ і ВУКСУ він так і не отримав, і як показали подальші події не випадково. Також довідуємося, що опікувався справами С. Гамченка представник Укрнауки в Києві Л. Левицький. Із того ж листа він дізнався, що *“ВУАК реформується”* і цікавився справами установи. Також бачимо, що О. Новицький так і мешкав на вул. Жертв Революції, буд. 23, у помешканні ВУАКу. Там жив і В. Барвінок, перебувала канцелярія ВУАКу та Кабінет українського мистецтва [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1114, арк. 1–1зв.]. Позитивну участь Л. Левицького в пенсійній справі С. Гамченка підтверджує і чернетка листа О. Новицького від 3 листопада 1931 р. [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1046, арк. 24зв.]

Як уже зазначено, радість С. Гамченка й О. Новицького від призначення пенсії була завчасною. У поштівці від 2 березня 1932 р. археолог повідомляв у Київ, що із січня склалася критична ситуація: немає ніяких коштів від ВУАН, у банку і міському відділі соціального забезпечення Житомира відсутні дані про пенсію [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1115, арк. 1]. Доведений до відчаю, С. Гамченко в листі від 19 квітня 1932 р. розкриває О. Новицькому ті обставини життя, які його гнітили. Його безгрошів'я супроводжувалося наявністю, крім дружини, ще двох згаданих дорослих утриманців. Його харчування – *“тільки натяк на їжу”*, *“всенька потіха в голодних снах”*. Нове, тепліше, помешкання у нього було, але він потребував грошей на переїзд і квартирну оплату: *“Під загрозою карного суду за несвоєчасне внесення квартирної оплати. Продавати немає що. В борг ніхто не дає”*. Здоров'я археолога потребувало лікування, проте в таких життєвих умовах ставало неможливим: не може людина лікуватися чи навіть жити, коли немає чого їсти. Він тримався з останніх сил і прогнозував смерть від голоду, свою та утриманців [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1117, арк. 1–1зв.].

На тривалий час листування припиняється – у С. Гамченка не було грошей на відправку кореспонденції. Й ось 3 червня 1932 р. оптимістичний лист він надіслав О. Новицькому до

Києва. Повідомляв, що отримав невеликі суми від ВУАН: 20 крб – 8 травня, 100 крб – 26 травня. Він розумів, що друг посприяв цій допомозі: *“Цінний вияв Вашого серця... Честь і поважання моєму доброму генію-охоронцю”* [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1118, арк. 1]. Очевидно, стараннями О. Новицького й академічної громади вдалося отримати С. Гамченкові одноразову допомогу 50 крб від ВУКСУ. А тим часом проводив *“пенсійні розкопки”* в Житомирі – звертався до відповідних органів із приводу механізму отримання пенсії [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1119, арк. 1]. Останній лист С. Гамченка до О. Новицького датований 2 серпням 1932 р. Сповнений відчаю. Археолог просив, не цікавлячись чому, терміново викреслити з його утриманців Енгель Емілію Християнівну й Енгель Агнесу Антонівну з 18 липня 1932 р. Він вважав це єдиним виходом із надзвичайно тяжкого становища й обіцяв згодом поінформувати про причини. У якому психологічному стані перебував С. Гамченко, демонструє постскриптум листа: *“На випадок відсутності О. П. академіка Новицького [у багатьох випадках він у листах так називав Олексу Новицького. – О. Б.] благаю виконати прохання всіх Вуаківців, що знають і бажають мені добра, як то: Козловську, Курінного, Барвінка В. І. І взагалі всіх-всіх”*. До того ж просив переробити згадане посвідчення для нього від ВУАКу [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1120, арк. 1–1зв.].

До листів С. Гамченка є додаток – його заява від 29 вересня 1931 р. до Центрального бюро секції наукових робітників УСРР із проханням призначити повну пенсію в 250 крб. У ній він перераховує всі документи, які подавав із заявою. Не аналізуючи їх, обмежуся лише згадкою С. Гамченка про його проходження у 1930 р. чистки в апараті ВУАН [ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1096, додаток, арк. 1–1зв.].

Сергій Білокінь зазначає, що Сергій Гамченко помер від голоду [Білокінь]. В Енциклопедії історії України неправильно вказано час смерті – 1934 р. [ЕІУ, т. 2, 2004, с. 48]. Берковський так визначає її час і причину: *“6 жовтня 1932 року Сергій Свиридович Гамченко помирає від голоду під час влаштованого більшовиками Голодомору”* [Берковський, 2016].

Олександр Тарабукін ретельно дослідив дату та місце смерті Сергія Гамченка, у зв'язку з різночитанням (у таблиці навів 22 джерела й автора, які подають інформацію про це). На підставі лікарської довідки від 6 жовтня 1932 р. про причину смерті (туберкульоз кишок) та виданого акта від 7 жовтня 1932 р про смерть С. Гамченка, що зберігаються в Державному архіві Житомирської області, визначив дату – 6 жовтня 1932 р. і місце – м. Житомир, Базарна площа, буд. 7 [Тарабукін, 2012, с. 82]. Цікаво, що про смерть заявила Емілія Енгель (Гамченко). Автор наголошує, що дослідники чомусь не звернули увагу, що дата і місце смерті С. Гамченка зазначені в Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. по Житомирській обл. І там вказана саме ця дата і місце [Національна книга пам'яті..., 2008, с. 47]. Проте залишається нез'ясованим місце поховання вченого.

Отже, можна зробити висновок, що листування О. Новицького й С. Гамченка, незважаючи на неповноту, має великий джерельний потенціал для вивчення повсякдення української інтелігенції 1920–1930-х років. Саме О. Новицький, використовуючи свій авторитет в академічних колах, намагався допомогти колезі: сприяв його запрошенню до керівництва археологічним відділом ВУАКу та на посаду заступника голови. А в час його проживання в Києві та особливо в Житомирі намагався матеріально й організаційно підтримати. Але тяжкі сімейні обставини, відмова державних органів у наданні пенсії та голодомор, який влаштувала більшовицька влада, призвели до загибелі С. Гамченка в 1932 р. від голоду.

ЛІТЕРАТУРА

Берковський В. Г. (2016). Гамченко Сергій Свиридович (Спиридонович) – дослідник правдавньої історії Славутчини // Вісті громади. – № 28. – 14 липня.

Білокінь С. І. Словник музейників України (1917–1943). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.s-bilokin.name/Personalialia/MuseumWorkers/G.html>

Бонь О. (1999). Академік О. П. Новицький і музей Українських діячів науки та мистецтва // Київська старовина. – № 6. – С. 123–132.

Бонь О. (2003). Олекса Новицький та Михайло Грушевський: до історії взаємин // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 20–21. – С. 471–485.

Бонь О. І. (2004). Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. – К. – 219 с.

Енциклопедія історії України. (2004). – Т. 2. – 688 с.

З життя академічних кіл Києва 20-х рр. (за листами з архіву академіка О. П. Новицького). (1997). Публ. і комент. Л. Федорової // Хроніка 2000. – № 17–18. – С. 276–306.

Інститут рукопису. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Ф. 279. – Спр. 815. – арк. 3.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 1046. Новицький Алексей Петрович. Тексти писем личного характера. 20 мая 1928 – 7 сентября 1931 г. – 1 од. зб. – 46 арк.

ІР НБУВ. – Ф. 279. – Спр. 1096–1120. Гамченко Сергій Свиридович – Новицькому Олексію Петровичу. Листи, листівки: 27 грудня 1928 – 2 серпня 1932 р. З Києва, Яремівки (Ізюмщина), Житомира до Києва. – 25 од. зб. – 29 арк. 3 чистих+ 4 листівки. 35 арк.

Кузнецова С. М., Линка [Геппнер] Н. В. (1963). Научный архив С. С. Гамченко // МИА. – № 108. – С. 102–113.

Ляшко С. М. (2012). Життєпис роду Гамченків: проблеми просопографії в контексті особливостей історичного часу та джерельної бази // Українська біографістика. – Вип. 9. – С. 110–158. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2012_9_6

Макаревич М. Л. (1960). С. С. Гамченко // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Вып. 10. – С. 141–143.

Мезенцева Г. Г. (1997). Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці. – 205 с.

Міжнародна наукова конференція “Древлянські гради: ранні міста Східної Європи”. – Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5214>

НА ІА НАНУ. – Ф. 3. С. С. Гамченко. – Спр. 63. Наукова робота “Розкопки 1926 р. в Києві” – відтиск з “Хроніки археології і мистецтва”. З варіантом рукопису. 1927 р. – 39 арк.

НА ІА НАНУ. – Ф. 3. С. С. Гамченко. – Спр. 64. Схема робіт 1926 р. в садібі Трубецького, короткий звіт, інвентарний опис, грошова довідка, відношення. 1926 р. – 28 арк.

НА ІА НАНУ. – Ф. 3. С. С. Гамченко. Листування “В-3”. – Спр. 139–140. Письма от Всеукраинского археологического комитета. 1926–1930 рр. – 1+15 арк.

НА ІА НАНУ. – Ф. 3. С. С. Гамченко. Листування “Т-Я”. – Спр. 210. Листи від С. Таранушенка. 1928 р. – 2 арк.

НА ІА НАНУ. – Ф. 3. С. С. Гамченко. Листування “Т-Я”. – Спр. 225. Листи від Яворницького. 1928–1931 рр. – 3 арк.

НА ІА НАНУ. – Ф. 3. С. С. Гамченко. Листування. – Спр. 187. Письма от Новицких А. и М. 1927–1928 гг. – 4 арк.

НА ІА НАНУ. – Ф. 15. Лагодівська О. Ф. – Спр. 29. С. С. Гамченко (Біографічний нарис). – 19 арк.

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область. (2008). – Житомир: Полісся. – 1116 с.

Старенький О. І. (2012). Юхим Йосипович Сіцінський – археолог, дослідник трипільської культури // Археологічні студії “Межибіж”. – № 1. – С. 138–175.

Тарабукін О. О. (2012). Про деякі проблемні питання в біографії видатного українського археолога С. С. Гамченка // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції “Культурний простір Житомирщини–Волині ХІХ–ХХ століть”, 24 квітня 2012 року: в 2 т. – Т. 1. – Житомир: Видавець М. Г. Косенко. – С. 75–83.

Тарахан-Берега З. П. (1987). Олекса Новицький – дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка // Образотворче мистецтво. – № 5. – С. 2–23.

Яненко А. (2016). Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – 368 с.

REFERENCES

- Berkovskiy, V. H. (2016, 14 July). Hamchenko Serhii Svyrydovych (Spyrydonovych) – doslidnyk pradavnoi istorii Slavutchyny. *Visti hromady*, 28 (in Ukrainian).
- Bilokin, S. I. *Slovyk muzeinykiv Ukrainy (1917–1943)*. Retrieved from <https://www.s-bilokin.name/Personal/MuseumWorkers/G.html> (in Ukrainian).
- Bon, O. (1999). Akademik O. P. Novytskyi i muzei Ukrainykykh diiachiv nauky ta mystetstva. *Kyivska starovyna*, 6, 123–132 (in Ukrainian).
- Bon, O. (2003). Oleksa Novytskyi ta Mykhailo Hrushevskiy: do istorii vzaiemyn. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 20–21, 471–485 (in Ukrainian).
- Bon, O. I. (2004). *Akademik Oleksa Petrovych Novytskyi: naukova ta hromadska diialnist*. Kyiv, 219 pp. (in Ukrainian).
- Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 2. (2004). 688 pp. (in Ukrainian).
- Fedorova, L. (Ed.). (1997). Z zhyttia akademichnykh kil Kyieva 20-kh rr. (za lystamy z arkhivu akademika O. P. Novytskoho). *Khronika 2000*, 17–18, 276–306 (in Ukrainian).
- Institut rukopysu, Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. F. 279. Spr. 815, ark. 3 (in Ukrainian).
- Institut rukopysu, Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. F. 279. Spr. 1046. Novickij Aleksej Petrovich. Teksty pisem lichnogo haraktera. 20 maja 1928 – 7 sentjabrja 1931 g. 1 od. zb., 46 ark. (in Russian).
- Institut rukopysu, Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. F. 279. Spr. 1096–1120. Hamchenko Serhii Svyrydovych – Novytskomu Oleksiiu Petrovychu. Lysty, lystivky: 27 hrudnia 1928 – 2 serpnia 1932 r. Z Kyieva, Yaremovky (Iziumshchyna), Zhytomyra do Kyieva. 25 od. zb., 29 ark., 3 chystykh+ 4 lystivky, 35 ark. (in Ukrainian).
- Kuznecova, S. M., & Linka [Geppener], N. V. (1963). Nauchnyj arhiv S. S. Gamchenko. *Materialy i issledovanija po arheologii*, 108, 102–113 (in Russian).
- Liashko, S. M. (2012). Zhyttiepys rodu Hamchenkiv: problemy prosopohrafiiv v konteksti osoblyvosti istorichnoho chasu ta dzherelnoi bazy. *Ukrainska biohrafistyka*, 9, 110–158. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2012_9_6 (in Ukrainian).
- Makarevich, M. L. (1960). S. S. Gamchenko. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii Akademii nauk USSR*, 10, 141–143 (in Russian).
- Mezentseva, H. H. (1997). *Doslidnyky arheolohii Ukrainy: Entsyklopedychnyi slovyk-dovidnyk*. Chernihiv, 205 pp. (in Ukrainian).
- Mizhnarodna naukova konferentsiia “Drevlianski hrady: ranni mista Skhidnoi Yevropy”*. Retrieved from <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5214> (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. F. 3. S. S. Hamchenko. Spr. 63. Naukova robota “Rozkopky 1926 r. v Kyievi” – vidtysk z “Khroniky arheolohii i mystetstva”. Z variantom rukopysu. 1927 r., 39 ark. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. F. 3. S. S. Hamchenko. Spr. 64. Skhema robit 1926 r. v sadybi Trubetskoho, korotkyi zvit, inventarnyi opys, hroshova dovidka, vidnoshennia. 1926 r., 28 ark. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. F. 3. S. S. Hamchenko. Lystuvannia “V–Z”. Spr. 139–140. Pis'ma ot Vseukraynskogo arheologicheskogo komiteta. 1926–1930 rr., 1+15 ark. (in Russian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. F. 3. S. S. Hamchenko. Lystuvannia “T–Ia”. Spr. 210. Lysty vid S. Taranushenka. 1928 r., 2 ark. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. F. 3. S. S. Hamchenko. Lystuvannia “T–Ia”. Spr. 225. Lysty vid Yavornytskoho. 1928–1931 rr., 3 ark. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. F. 3. S. S. Hamchenko. Lystuvannia. Spr. 187. Pis'ma ot Novykykh A. i M. 1927–1928 rr., 4 ark. (in Russian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. F. 15. Lahodovska O. F. Spr. 29. S. S. Hamchenko (Biohrafichniy narys), 19 ark. (in Ukrainian).

Natsionalna knyha pam'iaty zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Zhytomyrska oblast. (2008). Zhytomyr: Polissia, 1116 pp. (in Ukrainian).

Starenkyi, O. I. (2012). Yukhym Yosypovych Sitsynskiy – arkeoloh, doslidnyk trypils'koi kultury. *Arkheolohichni studii "Mezhybizh", 1*, 138–175 (in Ukrainian).

Tarabukin, O. O. (2012). Pro deiaki problemni pytannia v biohrafii vydatnoho ukrainskoho arkeoloha S. S. Hamchenka. *Materialy Vseukrainskoi naukovy-kraieznavchoi konferentsii "Kulturnyi prostir Zhytomyrshchyny–Volyni XIX–XX stolit", 24 kvitnia 2012 roku, 1.* Zhytomyr: Vydavets M. H. Kosenko, 75–83 (in Ukrainian).

Tarakhan-Bereza, Z. P. (1987). Oleksa Novytskyi – doslidnyk i populiaryzator tvorchosti Tarasa Shevchenka. *Obrazotvorche mystetstvo, 5*, 2–23 (in Ukrainian).

Yanenko, A. (2016). *Istoriia muzeinoi arkeolohii USRR (1919–1934)*. 368 pp. (in Ukrainian).

*Стаття: надійшла до редакції 17.07.2019
прийнята до друку 24.09.2019*

OLEKSA NOVYTSKYI AND SERHIY HAMCHENKO: THE DAILY ROUTINE OF THE SCIENTIST IN 1920TH ACCORDING TO THE EPISTOLARY SOURCES

Oleksandr BON

*Borys Hrinchenko University of Kyiv,
18/2 Bulvarno-Kudriavska Str., 04053, Kyiv, Ukraine,
e-mail: o.bon@kubg.edu.ua*

Relations in intellectual societies play an important role. The scientific, personal, and cultural connections had a special significance during totalitarian era. Due to developed epistolary culture which was common among scientific environment, we now can reconstruct those connections using scientists' letters.

As an example of those scientific and personal connections the letters exchange between the member of the Ukrainian Academy of Sciences (UAS), fine arts expert and Head of the Ukrainian Archaeological Committee (UAC) Oleksa Petrovych Novytskyi and well-known archaeologist and museologist Serhiy Svyrydovych (Spyrydonovych) Hamchenko can be presented.

The letters exchange between two scientists had not preserved completely. The fullest collection of letters is addressed to O. Novytskyi from S. Hamchenko are now stored in archive of the academician in the Institute of Testaments of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Only several short letters from Maria Novytska (daughter of the academician) and notes of Oleksa Novytskyi are stored at S. Hamchenko's collection in Scientific Archive of the Institute of Archeology of National Academy of Sciences of Ukraine. Some letters (including drafts written by O. Novytskyi) illustrate cooperation of two scholars in UAC, archaeological excavations carried out by S. Hamchenko on DniproHES. Scientifically interesting are the S. Hamchenko's letters written while he lived in Zhytomyr at the beginning of 1930-th. They allow to understand archaeologist's everyday life, relations in his family, scholar's daily routine.

Central topic of the correspondence between two scientists in 1931–1932 was financial issue: pension allowance, UAS funding, Serhiy Hamchenko's medical treatment. From Serhiy Svyrydovych's letters we can see how Oleksa Petrovych tried to help his colleague even though being in a hard financial and political situation himself. The long-lasting absence of income and inability to solve this problem influenced S. Hamchenko's family. All this together with renouncement to pay pension to a former monarch's general caused scientist's death from starvation in Zhytomyr on 06 of October 1932.

Key words: Oleksa Novytskyi, Serhiy Hamchenko, epistolary, history of archaeology, routine, Ukrainian Archaeological Committee, Institute of Manuscript.